

Put grčke filozofije od Edese (484) do Toleda (1150)

Marijan Cipra

Filozofski fakultet, Zagreb

Izvorni znanstveni tekst
UDK 1.073(091)
Primljeno 18. studenog 1986.

Svoje bih izlaganje* započeo s dva pitanja, koja na prvi pogled ne bi morala stajati u uzajamnoj vezi. Jedno je pitanje historijsko-filološke naravi i odnosi se na klasičnu grčku filozofiju u cjelini, drugo je pitanje sistematske naravi i odnosi se na Aristotelovu podjelu filozofije. Počnimo s prvim pitanjem. Ono glasi: kako to da mi, ako smo doista suvremeni u smislu novovjekovne povijesne epohe, više povjerenja s obzirom na historijsko-filološku metodu poklanjamo tekstovima jednog Platona ili Aristotela, nego na primjer tekstove Biblije — ovdje za sada prvenstveno mislim na tekstove Novog zavjeta? Od renesanse preko racionalizma i prosvjetiteljstva do Schleiermachera i na njega se nadovezujućeg Davida Friedricha Straussa raste jedna sve kritičnija, sve destruktivnija i sve ubitačnija demitologizirajuća sekularizacija i konačno anihilacija Biblije, kontinuitet koje je tekstova neprekidan od prvih stoljeća naše ere do danas. Za razliku od toga, jednog kontinuiteta u tekstovima grčke filozofije nema. Mi, štoviše, ne znamo ni tko je izvorno napisao ove tekstove, kojih u originalu uopće i ne posjedujemo, jer što posjedujemo, to su prijevodi prijevoda i prepisi prepisâ nečega, što onda pripisujemo — dosta nekritički — nekom, recimo, po imenu Platonu ili Aristotelu.

[*] Tekst saopćenja održanog na kolokviju o Aristotelovoj *Metafizici* 20. prosinca 1985. na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu.

Platon ili Aristotel, njihova djelatnost i autorstvo, štoviše jedan Sokrat, za koga O. Gigon reče »da u odlučnoj rezignaciji moramo odustati od pitanja o njegovoj личности i učenju, jer je to pitanje naprosto neodgovorivo«, za nas su historijski neosporni. Rođenje, život, djela, nauk, smrt i uskrsnuće Isusa Krista, naprotiv, bez obzira na tekstove, kanonske i apokrifne, Novog zavjeta, za nas su, historijski uzeto, ekstremno sumnjivi. Štoviše, u kritičkoj interpretaciji poznatog, već spomenutog D. F. Straussa ovi izvještaji su naprosto falsifikati, a zapravo tendenciozna prevara prakršćanske zajednice. Marx je u 17. godini iznenada postao gorljivi ateist — u toj 17. njegovoj godini (1835) izašao je *Život Isusov* D. F. Straussa. Engels, u pismu od 8. oktobra 1839. Wilhelmu Graeberu, piše da je postao oduševljeni štrausovac. U pismu od 15. novembra iste godine Engels već saopćava prijatelju da se nalazi na stupnju razvoja da postane hegelovac. 21. decembra taj je razvoj dovršen. Preko Straussa ja sam došao na striktni put hegelovstva, veli doslovno Engels.

Marx 1841. dovršava disertaciju *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode*. Ali što mi još i danas pouzdano znamo o Demokritu ili Epikuru (a tek o Pitagori ili Leukipu)? Mnogo gore nego na primjer s izvorima srednjovjekovne filozofije stoji stvar s direktnim nalazom izvora antičke filozofije. Još Windelband piše: »Najveći dio filozofskih spisa Starog vijeka je izgubljen. Namjesto njih moramo se zadovoljiti fragmentima koji su slučajem ostali prigodno spomenuti kod sačuvanih pisaca i ovdje često u sumnjivom obliku. (...) Najbolje od toga je dakako izgubljeno, naime historijska djela koja su potjecala iz naučne zbirke peripatetske i stoičke škole na kraju četvrtog i u trećem stoljeću prije naše ere. Ti su radovi tada kasnije prolazili kroz mnoge ruke prije nego su se sačuvali u kompilacijama, koje imamo još iz rimskog doba, kao i u *Placita philosophorum* pod Plutarhovim imenom, u spisima Seksta Empirika, u Katenejevim *Deipnosophistae*, u spisu Diogena Laertija, u sustavima crkvenih otaca i u bilješkama komentatorâ najkasnijeg vremena kao Aleksandra od Afrođizija, Temistija ili Simplikija«.

Ovo prolaženje »kroz mnoge ruke«, treba odmah podsjetiti, nije se uopće zbivalo na Zapadu, odnosno u Evropi. Evropski srednji vijek posjedovao je minimum tekstova iz grčke filozofije. Boetijev latinski prijevod spisa o kategorijama s Porfirijevim *Uvodom* (osnova za spor oko univer-

zaliĵa) te *O tumaĉenju (De interpretatione)*, zatim Pseudo-Dionizija u prijevodu Eriugene, *Timeja* u prijevodu Cicerona (Halcidija?), *Pseudotheologia Aristotelica* i pseudo-Proklov *Liber de causis*. To bi bilo uglavnom sve do sredine 12. stoljeća.

395. definitivno se podijelilo Zapadno i Istočno Carstvo. Arkadije je istočni, Honorije zapadni Car. Rimska zapadna Evropa, dakle, od 395. do 1150. gubi svaku vezu s izvorima grčke filozofije. To je razdoblje od sedam i pol stoljeća. Ono što za to vrijeme u Evropi, barem u crkvenim pismenim krugovima, zadržava kontinuitet jest, usput reĉeno, Biblija — misli se, naravno, na latinsku *Vulgatu* prevedenu upravo oko 383—406. Grĉka filozofija za to je vrijeme dijelom konzervirana u Bizantu, dijelom je na dugom i zaobilaznom putu od Aleksandrije, pretežno platonike, i pretežno aristoteliĉke Antiohije, te Atene (529) preko Edesa (363—489), Nisibisa, Gondišapura, Bagdada (762), Kordobe i Toleda (1150) natrag u Evropu, u Salerno, Paris (1206), Padovu (1221), Kōlnsku dominikansku školu (1248), Oxford (1249) itd.

Doduše, već je sporadiĉno Gerbert Aurillac nešto preveo od Arapa (oko 1000.), iako nije znao ni arapski ni grĉki. Oko 1050. tu je Konstantin Afriĉki koji prevodi u Montecassinu medicinske spise, uglavnom Galena i Hipokrata. Uskoro nakon 1100. Adelards od Batha prevodi Euklidove *Elemente* iz arapskog na latinski. Herman Dalmatinac i Robert od Retine prevode u 12. stoljeću astronomske spise iz arapskog (Ptolomeja). Oko 1150. na nalog nadbiskupa Rajmunda od Toleda Johannes Arendeth (Arendar) i Dominicus Gundisalvi prevode na latinski djela (iz arapskog posredstvom kastilskog) Alfarabija, Algazalija i Avicene. Johannes Hispanus prevodi Aviceninu *Logiku*, a D. Gundisalvi s još nekolicinom Aviceninu *Metafiziku*, dijelove *Fizike*, Algazalija i Alfarabija. D. Gundisalvi i J. Hispanus prevode i *Izvor života* Ibn Gebirola. Ovaj prevodilaĉki kolegij iz Toleda broji i Gerarda iz Cremona koji stjeĉe zasluge za brojne prijevode prirodnoznanstvenih i medicinskih djela. K tome još i Aristotelovu *Analytica posteriora*, s komentarom Temistijevim, zatim *Fiziku*, *De caelo et mundo*, *De generatione et corruptione* itd.

U pogledu *Metafizike* Grabmann je ukazao na tri vrste prijevoda: 1. stariji, grĉko-latinski, tzv. *Met. vetus*, 2. arapsko-latinski prijevod, tzv. *Met. nova*, 3. grĉko-latinski pri-

jevod sada već u 12 odnosno 14 knjiga, tzv. *Translatio nova*, vjerojatno iz pera Wilhelma von Moerbekea, koji onda dolazi u upotrebu skolasticima. Pored ostalih Aristotelovih spisa spomenut ćemo samo još prijevod *De anima* — arapsko-latinski od Mihaela Scotusa i kasnije grčko-latinski od Moerbekea. *Politika* je prevedena tek 1260. (opet Moerbeke). Tako je od 1150. (Toledo) kroz više od jednog stoljeća preveden na latinski najveći dio nama danas poznatih spisâ pod imenom Aristotelovim. To je bila prva tzv. recepcija grčke filozofije. Druga je slijedila 300 godina kasnije, oko 1450. pri pokušaju pomirenja Istoka i Zapada putem koncila u Firenci, dolaskom Pletona s grčkim filozofskim tekstovima. Carigrad pada 1453. Ficino prevodi Platonove dijaloge, Plotinove *Eneade*, *Corpus Hermeticum*, Prokla, Jambliha, Speusipia, Porfirija itd.

Ova kratka, najkraća skica sudbine grčke filozofije u kulturnoj povijesti posljednjih 23 stoljeća trebala bi poslužiti samo tome da potkrijepi pitanje: što je, napokon, to autentično, što mi posjedujemo od grčke filozofije nakon svih njenih peripetija preko bizantskih, sirijskih, perzijskih, arapskih, latinskih prijevoda i prepisa? Pitanje nije samo kritički-historijsko filološko, ono je, također, čak i prije svega, filozofsko. Jer svi ovi prijevodi i prepisi odigrali su se pod najrazličitijih svjetonazorima i u okvirima najraznolikijih metafizičkih pretpostavki, počevši od zapadno-rimsko-kršćanskog, zatim istočno-kršćanskog, zatim kasnoegipatskog (Hermes Trismegist) i judejskog (Aleksandrija), nestorijanskog, uopće cijeli problem helenizma s njegovim orijentalizirajućim tendencijama, sirijskog (Antiohija), perzijsko-manihejskog (Edesa — perzijska Akademija), iransko-zoroastrijskog (Nisibis) — ključno i najtajanstvenije mjesto Gondišapur, naime, Akademija iz Gondišapura kao središte intelektualne elite tadašnjeg vremena (drugo joj ime bijaše *Academia Hippocratica*), gdje se od 242—630. koliko traje procvat toga perzijskog grada, konkurirajući međusobno ukrštaju manihejski, zoroasterski, nestorijansko-kršćanski, neoplatonički, monofizitski, indijski, pa čak i kineski utjecaji.

U Gondišapur, naime, stižu filozofi i liječnici (Akademija je ujedno i klinika) iz Aleksandrije, Antiohije, Edese, Nisibisa, Indije (šah, rafinerija šećera i dr.), Kine i, konačno, Atene (531), nakon zatvaranja Atenske škole od strane cara Justinijana. Njih sedmorica: imena su nam poznata preko Agathiasa: *Historici graeci minores*, *Hist.* 2, 30f. Bili su to:

Damaskije Sirski, Simplikije Kiličanin, Eulanije Frigijski, Priskijan Lidski, Hermija i Diogen iz Fenicije te Izidor iz Gaze. Dočekao ih je sasanidski vladar Hosrau I. u kome oni vidješe opet kralja-filozofa. Iz Gondišapura pak, kad ovaj pada pod islamsku vlast (641. — kad i Aleksandrija), seli se sav ovaj filozofsko-medicinski kozmopolitski amalgam u Bagdad (Grad spasa) 762. gdje se uzdiže do neviđenog procvata za vrijeme Haruna al Rašida (786—809) i Al Mamuna (813—830). U 11. stoljeću dolazi do interesantnog susreta na putu grčko-arapske nauke natrag u Evropu. Konstantin Afrički posjećuje između ostalih mjesta Afrike i Bliskog te Dalekog istoka i Bagdad. Tu godinama studira medicinu. Na povratku putuje Konstantin u Salerno na jugu Italije, gdje se uključuje u rad prilično tajanstvene *Civitas Hippocratica*. Salerno postaje za srednji evropski vijek klasični medicinski fakultet, a Konstantinov autoritet pribavlja mu titulu *magister Orientis et Occidentis*. Krajem 12. stoljeća kulminira ovaj južnotalijanski razvitak s Fridrihom II. Holenštaufovcem, na čijem se dvoru, potpuno arabiziranom, nalaze i dva sina velikog Averoesa. Sam Averoes (1126—1198) svojim životom pada točno u isto doba kad kršćanski Zapad preuzima, u prvoj recepciji, Aristotelovu filozofiju.

Pitanje o autentičnosti izvora grčke filozofije za nas mora ostati i dalje neodgovorenim. Vjerojatno se na to pitanje nikada ni neće moći sa sigurnošću dati odgovor.

Prijedimo na drugo pitanje: podjela Aristotelove filozofije — teorijska, praktička, poetička — teorijska: fizika, matematika, metafizika, praktička: etika, politika, ekonomika, poetička: poetika. Postoji barem jedan spis Aristotelov, koji se ne da uklopiti u ovu podjelu. To je spis *O duši*. Pragmatije pod naslovom *Metafizika* (ma kako do tog naslova došlo) važe kao »prva filozofija«, *Fizika* kao »druga«. *Metafizika* raspravlja o prvim počelima i uzrocima, o bivstvu, o bogu. *Fizika* o bićima koja imaju princip kretanja i mirovanja u sebi. Što je s »psihologijom«? U prvoj rečenici *De anima* Aristotel veli: »Ako spoznavanje (eidesis) smatramo nečim visokim i vrijednim poštovanja, i neko (spoznavanje) više od drugoga, već s obzirom na njegovu strogost, ili zato što je njegov predmet izvrsniji ili vredniji divljenja, tada moramo, iz oba ova razloga, istraživanje (historia) duše, kako dolikuje, staviti na početak i na vrh«. Da li je »prva filozofija« metafizika ili je, možda, na neki način to psihologija, s obzirom da je duša na neki način sva bića (pos estī ta panta ontā)?

Kod Aristotela nije problem primat teorijske ili praktičke filozofije. Teorijska za njega, s obzirom da je njen predmet ono vječno i nepromjenljivo bivstvo (*tode ti kai horiston*, *ousia*), uvijek zadržava primat pred praksom, kojoj je predmet ono relativno (*pros ti*) i trenutačno (*to nyn*). Problem je, međutim, i to je kod Aristotela ostalo neriješeno, da li primat ima metafizika, a to znači: *noesis noeseos* kao prvi pokretač odnosno bog — ili taj primat ima psihologija, budući da je psiha na neki način sva bića — a najviši vid psihe jest i opet *nous*, naime *nous* koji se dijeli na onaj koji »sve čini« (*nous poietikos*) i onaj koji »sve biva« (*nous pathetikos*).

U pitanju je, naime, ništa više ni manje nego primat teologije resp. ontologije ili psihologije resp. antropologije. Da je to pravi problem, dokazuje upravo orijentalna recepcija Aristotela. Perzijski Gondišapur i kasnije Arapi nisu se, u prvom redu, zanimali za metafiziku kao teologiju, nego prije svega za psihologiju kao antropologiju, koja može, jer mora biti principijelna filozofska osnova za medicinu. Gondišapurskoj Akademiji stalo je do uvida u bivstvenu građu čovjeka. Ona je bila čuvena po svojoj klinici. Tamošnji liječnici bili su filozofski obrazovani antropolozi. Kad su bili održavani simpoziji ili vizite uvijek je tome prisustvovao »s sofist«. Za Arape je to bio filozofsko-antropološki stručnjak — danas bismo rekli specijalist za konstitucionalnu antropologiju.

A Aristotelova psihologija bila je, a ostala je i do danas, jedina ozbiljna filozofska antropologija. Dokaz je za to pokušaj konstituiranja antropologije kao, tako reći, fundamentalne filozofske discipline u 20. stoljeću, gdje Max Scheler već u prvom pokušaju ne radi ništa drugo nego obnavlja slojevnu psihologiju Aristotelovu. Sve je tu kao i kod Aristotela — fizičko tijelo, vegetativni sloj, senzitivni sloj, motivni, intelektualni, duhovni. Samo, i to je krucijalna točka, Scheler se spotiče o ono isto mjesto, na kojem su zapeli i Aleksandar i Temistije i Avicena i Averoes i Albert i Toma i Siger od Brabanta i Pomponazzi, pa onda u 19. stoljeću Brentano, koji je cijeli problem nanovo izvukao na svjetlo dana pod naslovom *Die Psychologie des Aristoteles — insbesondere seine Lehre von nous poietikos — nebst einer Beilage über das Wirken des Aristotelischen Gottes* (1867). U ovom naslovu je sve bitno sadržano. Psihologija — posebno nauk o činidbenom (tvoračkom) umu — i, karakteristično, kao »prilog« pitanje o načinu djelatnosti aristotelov-

skog boga. Scheler je apsolvirao problem tezom o nemoći duha pred nagonom. To je svakako prejeftino rješenje za problem star 2400 godina. Nekad se zbog odgovora na taj problem moglo biti poslan u progonstvo kao Averoes, ili biti interniran i ubijen kao Siger sa svojih 219 heretičkih teza, ili Toma koji vodi najžešću borbu upravo oko toga ključnog problema u *Summa contra gentiles*, te u *De unitate intellectus contra Averroistas*. »Intellectus agens non ets substantia separata sed aliquid animae« — glasi to čuveno mjesto u *Summi contra gentiles*, kojim Toma nastoji spasiti i utemeljiti čovjekov subjektivitet, naime slobodu, odgovornost i besmrtnost individualne duše nasuprot bezličnom, skroz determiniranom i separatnom, odvojenom (horiston) kozmičkom intelektu Averoesa i Sigera. Cijelo je pitanje u tome, da li »ja mislim misli« ili »sam mišljen od mišljenja« — ego intelligit ili ego intelligitur. Kad bi bili u pravu Averoes i Siger, tada bi se konzekventno moralo reći: homo non intelligit, sed intelligitur (čovjek ne misli, nego biva mišljen). Ima li čovjek jednu (samostalnu) dušu ili pak svi ljudi (tako onda nesamostalni) imaju jednu zajedničku dušu (školski nazvano: averoistički monopsihizam)? Obje ove pozicije proizišle su iz nejasnoće problemskog rješenja još kod Aristotela. Naturalistički ili hiperrealistički determinizam jednog (čovjeku, bogu i svijetu) intelekta (kod Sigera i Averoesa) ili realizam samostalne duše kao supstancijalne forme tijela, koja onda može snositi etičku i političku odgovornost (kod Alberta i Tome)? Skolastički 13. vijek bio je kulminacija ove borbe oko čovjeka, ne oko boga. S pravom se govori o kršćanskoj antropocentrici kod Tome (Metz), koju Toma izboruje jednako tako protiv objektivističkog intelektualizma Arapâ kao i protiv teocentričkog spiritualizma Augustinovog ili neoplatoničkog. Dugotrajna je bila i mučna borba Zapada protiv objektivizirajućeg panteizma i monopsihizma kao i protiv mitskog i mističkog spiritualizma, a za volju slobode subjektivnog jastva. Toma s Aristotelom u ruci bio je međaš u toj gigantomahiji. U Louvreu visi slika Benozza Gozzolija *Trijumf sv. Tome* (15. st.). Gore je Krist okružen prorocima i evanđelistima, on gleda kroz sunčevu aureolu blagonaklono na Tomu, koji sjedi na prijestolju s četiri Evanđelja i nosi Sunce u srcu: lijevo od njega gleda na gore Aristotel, desno Platon gleda u dubinu — a pod nogama Tominim leži Maur Averoes u prašini. »Bene scripsisti de me Thoma«, govori Krist Tomi. To bijaše pobjeda Kristovog Sunca nad muhamedanskim Mje-

secom — tom sedmom sferom koja za sve arapske mislioce bijaše sfera kozmičkoga tvoračkog intelekta (Mjesec-Gabriel-Muhamed).

To bijaše ujedno odgovor kršćanske Evrope azijskom Istoku. Jer ono što se izrazilo kroz arabistički nauk o intellectus agens separatus, bila je samo zadnja konzekvenca impulsa koji je grčka filozofija dobila prolazeći kroz Siriju, Perziju i Arapski Kalifat — to je bio impuls iz Gondišapura. Prvi grčki mislioci stigli su u Edesu 369. Perzijska Akademija u Edesi zatvorena je od cara Zena Izaurijskog 489. godine. 1150. preuzeo je Zapad u Toledo grčku filozofiju iz ruku Arapâ. Od 484. do 1150. proteklo je 666 godina. Broj je poznat iz Apokalipse Ivanove. »Hic sapientia est. Qui habet intellectum computet numerum bestiae. Numerus enim hominis est: et numerus eius sexcenti sexaginta sex«. (Iv. Ap. 13, 18) Toliko godina bila je grčka filozofija u vlasti nekršćanstva.

Zusammenfassung

Marijan Cipra / Weg der griechischen Philosophie von Edesa (484.) bis Toledo (1150.)

Das Referat, gehalten gelegentlich der neuen kroatischen Uebersetzung der »METAPHYSIK« (Zagreb 1985), wirft zwei Grundfragen auf. Eine Frage bezieht sich auf die Authentizität der antiken Textenüberlieferung, vorausgesetzt dass die erste grosse europäische Rezeption des Aristoteles (Toledo 1150.) erst nach sieben Jahrhunderte eines Umweges über Asien und Afrika erfolgte, wo besonders der Impuls der parisch-arabischen Akademie von Gondischapur von Bedeutung war. Verknüpft mit erster Frage erfolgt auch die zweite von einer systematischen Natur. Welche Stellung nimmt im Gefüge des Aristotelischen Denkens die »Anthropologie« bzw. die Psychologie auf? Geht es hier um ein »Primat« des Metaphysischen oder des Psychologischen? — eine ungelöste Frage schon bei Aristoteles die dann vermittelt durch den arabischen Intellektualismus und Monopsychismus über Thomas und Scholastik (intellectus agens: substantia separata oder aliquid animae) direkt zum Prinzip der neuzeitlichen Anthropozentrik und der modernen Subjektivität führt.